

НЕЗАЛЕЖНАЯ
ГАЗЕТА

№ 1 (838) 8 студзеня 2014

www.nn.by

Наша Ніва

П Е Р Ш А Я Б Е Л А Р У С К А Я Г А З Е Т А

Заснаваная ў лістападзе 1906. Адноўленая ў маі 1991. Выдавец: Прыватнае прадпрыемства «Суродзічы». Выходзіць штотыднёва, у серады

Шпацыр па Гародні

*Кроў блакітная струменіць...
Вусны чорныя маўчаць...
Нарадзіцца ў Бэтлеме,
У Гародні спачываць.
Юры Гумянюк «Шпацыр»*

Сапраўды ў гэтага горада шмат абліччаў. Тут побач існуюць польскі, расейскі, жыдоўскі, савецкі, нават «белорусскі» Гродна. Аднак прапанову наведаць менавіта беларускую Гародню і зараз пачуеш зрэдку. І калі штодзень углядаюся паміж нашымі старажытнымі камяніцамі, не пакідае адчуванне, што не было сярод іх жыхароў беларусаў, як ты ні шукай.

Тым часам, беларускаць у Гародні заўсёды была з'ява натуральнай. Іншая справа, у чым яна праяўлялася і дзе яе шукаць? Гэтая прысутнасць занадта розная па сваіх знешніх праявах у кожную эпоху, каб умясціць гісторыю беларускай Гародні ў нейкія вузкія рамкі этнічных прыкметаў. Напрыклад, для XII ст. — гэта Каложа, а для XIII ст. — гэта «русіны», пра якіх узгадвае «Хроніка Дусбурга». У XIV ст. гэта маглі быць «ліцвіны», з гарнізона крэпасці, што перайшлі на бок Вітаўта. Пазней беларуская прысутнасць праяўлялася як у рэлігійным, гэтак і этнічным кантэксце. У XVI ст. прывілеі каралевы Боны кажуць пра тое, што Гародня мела адначасова двух бурмістраў: аднаго літоўскага і аднаго рускага. Калі ў XVIII ст. беларускаць ледзь бачная на старонках гарадскіх кніг у выглядзе лексічных запазычанняў, дык у 1818 годзе прыёр гарадзенскіх кармелітаў, ксёндз Уладзіслаў Казакевіч найпрост запісаў сваё паходжанне як «шляхціц» і «беларус».

«...Гародня, — пісаў **Уладзімір Курбскі**, — уважаецца за адзін з найстарэйшых цэнтраў беларускага адраджэнскага руху. ...

Яшчэ падчас паўстання 1863 года Гародня была сядзібай Кастуся Каліноўскага, які да паклікання яго на ролю кіраўніка Беларусі і Літвы быў гарадзенскім ваяводам. ... Распачаты Каліноўскім рух... не загінуў, а паўстанцкія традыцыі і ідэя беларускага сепаратызму захоўваліся тут яшчэ доўгія гады, аж пакуль не дакацілася сюды новая ажыўляльная хваля нацыянальна-асветніцкай дзейнасці Францішка Багушэвіча і Браніслава Эпімах-Шыпілы». Па бруканцы гарадзенскіх вуліц хадзіла шмат беларускіх дзеячаў: Уладзімір Пігулеўскі — будучы консул БНР у Латвіі, Уладзімір Тамашчык — пазней адміністратар Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, Дамінік Аніска — карэспандэнт і супрацоўнік беларускіх каталіцкіх выданняў, Вінцэнт Гадлеўскі, Макар Краўцоў, Іван Луцкевіч, Вацлаў Ластоўскі. А чаго вартыя прарокія ў пэўным сэнсе словы Марыі Канапніцкай:

«Гародня... Тое, што там народзіцца калісьці паміж народам, не будзе Польшчай ці Літвой, але — Беларуссю...».

Менавіта з гэтага моманту, калі быць беларусам пачало азначаць свядомы грамадскі выбар, само слова «беларус» у Гародні можна было пачуць усё часцей і часцей. Аднак толькі абвясчэнне незалежнасці БНР удыхнула новы сэнс у паняцце беларускасці, раскідаўшы навокал прыкметы няпростага сталення нацыі. З гэтага моманту наяўнасць беларускасці ў Гародні па-сапраўднаму ператварэцца з этнаграфічнай з'явы ў гістарычную падзею, а лёс самога горада будзе непадзельна звязаны з лёсам беларускай дзяржаўнасці. Гародні яшчэ давадзецца пабачыць, як упершыню падываецца над ёй нацыянальны сцяг, пазнаць гонар звацца «другой сталіцай БНР», каб пазней схваць як мага глыбей, быццам са-

мую страшную з таямніцаў, сваё беларускае мінулае...

Ён проста не мог не быць у Гародні. Магчыма, першы раз Вацлаў Ластоўскі завітаў сюды яшчэ на пачатку 1910-х гадоў, аб чым ускосна сведчыць ягоны верш, прысвечаны Каложы. Вынікам падарожных нататак Влада (так гучаў адзін з ягоных псеўданімаў) стаў артыкул у «Нашай Ніве» — першая нам вядомая спроба прадставіць беларускі погляд на мінулае Гародні.

«Гародня, — пачынаўся ён, — спрадвечнае паселішча беларускае, людзі тут жылі ў часы далёка сягаючыя за памяць гісторыі; перажывалі яны каменны і бронзавы век. Сперша будавалі тут надворныя селішчы, а пасля на прыткім і высокім беразі Нёмана абаснавалі «горадню», г.зн. меісце, абведзенае абгародай і, так ці іначы, умацаванае дзеля абароны ад ворагаў. С часам першачарговая «горадня» ператварылася ў

абаронны замак, а каля замку пабудавалася «место» з торжышчамі, торговымі людзьмі і «славэтным» мяшчанствам. С тых часоў многа вады ўцякло з сівога Нёмана ў мора і з маўклівай Гароднічанкі ў Нёман. Плыла вада, і жыццё памалу, але безупынна змянялася... Адно ўступала мейсце другому».

Вось з гэткай мэтай — адшукаць беларускае аблічча нашага горада, а дакладней, адрасы ды мясціны, звязаныя з беларускім нацыянальным рухам, і вырашылі мы выправіцца на шпацыр па беларускай Гародні. Наш шпацыр распачынаецца з левага берага Нёмана — з гарадзенскага Фарштага, адкуль мы пойдзем праз увесь горад, трымаючы накірунак у бок Вільні. «Чаму Вільні?» — можа запытацца нехта. Бо менавіта яна была заўсёды крыніцай натхнення і цэнтрам прыцягнення для Гародні, а таму амаль кожны мясцовы свядомы беларус рана ці позна трапляў у Вільню...

З Фарштата да кляштара Бернардзінцаў

На том баку я баць зоркі —
У зацішнай, беднай нізіне
Улятлі цёмныя прыгоркі
Раем форштадскі агне...
Макар Краўцоў

Злева берага Нёмана, ад муроў Францыскага касцёла, адкрываецца адзін з самых прыгожых краявідаў Гародні.

Само ж слова «фарштат» паходзіць з нямецкай мовы і азначае «тылы вайсковых умацаванняў». Стагоддзе таму галоўныя здабыткі гарадзенскага Фарштата былі даволі сціплымі: некалькі казармаў, бровараў, лесапільня, аптэка, касцёл, синагога, царква ды гатэль «Надзея». Праўда, калі ў самой Гародні каталіцкая інтэлігенцыя гаварыла па-польску, праваслаўная — парасейску, яўрэі — ламаанау расейскаю моваю, дык уласна Фарштат гаварыў па-беларуску.

«Хатка» з келлі

Кляштар францыскаў быў заснаваны яшчэ ў 1635 годзе, аднак манахі-францысканцы даўно ўжо яго пакінулі. А паколькі здымаць пакой на другім беразе Нёмана каштавала вялікіх грошай, хлопцы-беларусы з Саколышчыны, якія прыехалі вучыцца ў гімназію — Янка Ляўковіч, па мянушцы Капцельдудка, Адольф Зянюк ды Баляслаў Грабінскі, спыніліся ў кляштары. Яны падзараблялі рэпетытарствам з пляменнікамі ксяндза пробашча, а за гэта мелі сталаванне і келлю на Фарштаце.

Сябры займалі адну з келляў кляштара, якая, пэўна, захавалася і да нашага часу. Утрох яны належалі да гуртка беларускай моладзі «Хатка». Сам гурток лічыцца першай беларускай арганізацыяй у Гародні. Праўда, ён хутчэй нагадваў зямляцтва, аб'яднаўшы пераважна выхадцаў з Саколышчыны. Сваю працу гурткоўцы пачалі са стварэння ўласнай бібліятэкі, а ўжо ў лютым 1910 года адбылася першая ў Гародні беларуская вечарына.

Усведамленне свайго месца пад сонцам прыйшло разам з пачуццём уласнай годнасці як народа. «Горад гэты беларускі, — пісаў адзін з гурткоўцаў на старонках «Нашай Нівы», — але дагэтуль аб беларусах нешта мала было чуно, і толькі цяпер пачалі яны тут будзіцца. Спачатку, праўда, ішло тута, але пасля штораз болей і болей пачалі цікавіцца беларускім адраджэннем, і вось цяпер ужо маем нямаля беларусаў, каторыя ду-

шой і сэрцам прыналежаць да сваёй бацькаўшчыны».

Да таго ж у 1913 годзе накладам у пяцьдзесят асобнікаў гурткоўцы выдаюць літаратурны альманах «Колас беларускай нівы». Ён быў напісаны ад рукі беларускай лацінкай і адбіты на шапірографе. «З радасцю глядзелі мы на гэты колас, — гаварылася ў **прадмове да выдання**, — хоць адно зярня, пранесенае з далёкіх старон не прапало дарма! Ён нам дарагі, бо поўны зернятак новых, можа не велькіх і недаспелых, але здаровых і родных. Цяпер кідаем мы гэты колас на ветры буйныя. Хай ухлопаць яны яго, нясуць па нашай старон-

цы і рассыпаюць зерняткі на раллю родну. А мо хоць адно зернятка упадзе на раллю добру і выдасць хоць маленькі, найменьшы каласчык з параю зернятак: зярнятак кахання бацькаўшчыны і братоў родных».

Гурток праіснаваў амаль да пачатку Першай сусветнай, а лёс ягоных сяброў склаўся па-рознаму: Станіслаў Грынкевіч працаваў у Віленскай беларускай гімназіі, Зыгмунт Абрамовіч выступаў у першай беларускай трупе, Адам Бычкоўскі ўдзельнічаў у першай пастаноўцы купалаўскай «Паўлінкі». Гуртковец Канстанцін Пушкарэвіч — перакладчык, мо-

вазнавец, доктар філалагічных навук — загінуў у блакадным Ленінградзе, літаратурны крытык Уладзіслаў Чаржынскі перажыў ссылку.

Што ж тычыцца вышэйзгаданых сяброў, дык Адольф Зянюк стаў апошнім старшынёй гуртка, Язэп Лявіцкі загінуў на фронце. Трэці з хлопцаў, Баляслаў Грабінскі, пазней стаў старшынёй Беларускай хрысціянскай дэмакратычнай партыі.

Усё атрымалася амаль як у прадмове да часопіса, які яны выдалі: «...З радасцю глядзелі мы на гэты колас! Ён нам дарагі, бо поўны зернятак новых, можа, невялікіх і недаспелых, але здаровых і родных...»

Гурток айца Францішка

...Прайшоўшы па мосце, які раней насіў назву ў гонар аб'яднання Беларусі, спынімся каля касцёла Знаходкі Святога Крыжа і былога манастыра бернардзінцаў. Сёння можа здавацца дзіўным, што стагоддзе таму беларускі рух нараджаўся ў цеснай сувязі з каталіцкай царквой. Аднак менавіта ксяндзы аднымі з першых пачалі замаўляць з народам на ягонай мове, палічыўшы, што для беларускага селяніна гэта і ёсць найкарацейшы шлях да Бога. Адначасова з місіянерскай працай прыходзіла разуменне, што таксама і яны з'яўляюцца часткай таго ж народа.

Сам касцёл пачаў будавацца яшчэ ў 1602 годзе, а сёння ў былым кляштары размясцілася Вышэйшая рымска-каталіцкая духоўная семінарыя. Менавіта тут адным вясеннім вечарам 1909 года ў цеснай кватэры ксяндза Францішка Грынкевіча і быў заснаваны гурток беларускай моладзі.

Айцец Францішак паходзіў з сялянскай сям'і з Саколышчыны, а беларускай справай пачаў цікавіцца яшчэ падчас вучобы ў Мітрапалітальнай духоўнай каталіцкай акадэміі ў Пецярбургу. Амаль адразу пасля прызначэння на службу ў Гародню ён пачаў беларускую асветніцкую дзейнасць сярод мясцовай моладзі, паказваючы

сябе як добры арганізатар.

Фактычна, ён патрановаў гурток на працягу двух гадоў. Грынкевіч адным з першых перадаў у бібліятэку гуртка кнігі з уласных збораў, разам з гурткоўцамі ездзіў дамаўляцца аб правядзенні беларускіх вечарын. Пазней ён супрацоўнічаў з беларускай каталіцкай газетай «Віеіагус», дапамагаючы ёй матэрыяльна, ды прымаў удзел у выданні першага беларускага каталіцкага малітоўніка. Памёр айцец Францішак 26 ліпеня 1933 года, пахаваны на старых каталіцкіх могілках у Гародні.

«Рэвалюцыя і вайна, — піша **Адам Станкевіч**, — а ў іх выніку ўваскрашэнне Польшчы, стварылі цалкам новыя варункі і новыя заданні беларускай справе, да якіх дастасаваліся і сярод якіх актыўна працаваў кс. Ф. Грынкевіч ўжо не патрапіў, бо з'явіўся факт змагання з палякамі, а яны-ж яшчэ ўчарайшыя яго саюзнікі. Пры тым трэба ствердзіць, што ён не цалкам яшчэ ў сваёй нацыянальнай свядомасці быў вызваліўшыся з польскай стыхіі. Нейкія духоўныя ніці злучалі ягоная беларускае сэрца з польскай і балела яму, калі іх рвалі беларусы. І ён сваю працу спыніў. Прадвечная ж яго беларуская праца — гэта прыгожае бачанне ў гісторыі беларускага культурнага адраджэння, запісанае беларускім каталіцкім ксяндзам, а змест якога хрысціянскі і беларускі народнікі».

З іншых дзеячаў беларускага каталіцкага руху, звязаных з Гародняй, варта ўзгадаць Вінцэнта Гадлеўскага, Адама Станкевіча, Уладзіслава Талочку, Віктара Шутовіча, ксяндзоў Радзко і Бароўку. Асабісты сакратар віленскага кс. Е. Матулевіча ўспамінаў, што падчас пастарскага візіту ў Гародню той сустракаўся з суполкай мясцовай беларускай інтэлігенцыі, прадстаўнікоў якой ён у сваім лісце назваў «свядомымі». Аднак трохі пазней, у міжваенны час, беларускі нацыянальны рух і каталіцкі касцёл існавалі ў Гародні амаль не сутыкаючыся адзін з адным.

Стагоддзе таму беларускі рух нараджаўся ў цеснай сувязі з каталіцкай царквой

*Вітай жа, Горадзень, дзяціну
Тваіх муроў, тваеі раллі.
Хоць ты прытулішчам
будзь сыну —
Выгнанцу роднае зямлі!
Макар Краўцоў*

Якраз праз дарогу, насупраць касцёла Бернардзінцаў, знаходзіцца будынак драматычнага тэатра. Пабудаваны ён у пачатку 1980-х гадоў на месцы кляштара бернардзінак, пазней зачыненага расійскімі ўладамі і перададзенага Барысаглебскаму праваслаўнаму манастыру. Па сутнасці, адсюль, з Барысаглебскага манастыра па вуліцы Маставой, 9, і пачыналася «другая сталіца БНР», як пасля назавуць Гародню.

Дзіцячы прытулак — цэнтр беларушчыны

Гледзячы на грандыёзны будынак драматычнага тэатра з фантанамі і тэрасамі, вакол якога вечарамі віруе гаваркі натоўп аматараў сцэнічнай драмы, цяжка ўявіць сабе тое павольнае, ціхае жыццё, якое было тут, на гэтым узгорку, за манастырскімі сценамі ў пачатку мінулага стагоддзя. Аднак у гады пераваротаў і рэвалюцый манастыр таксама мог стаць месцам публічных пасяджэнняў і сходаў, нягледзячы на сваё першапачатковае прызначэнне.

У цэнтр беларускага жыцця гэтае месца пераўтварылася выпадкова, калі ў 1915 годзе сюды з Краснастока быў пераведзены дзіцячы прытулак для дзяўчынак. Адначасова з пачаткам Першай сусветнай вайны і суцэльнай эвакуацыяй Гарадзеншчыны летам 1915 года адгарнулася новая старонка ў гісторыі беларускага руху. «З адходам расейцаў з Гарадні, — пісала віленская беларуская газета «Гоман», — адразу выявілася, што ўся маскоўшчына ў нас была толькі наносная. Цяпер расійскай мовы на вуліцах зусім не пачуеш. Затое скрозь чутна наша родная беларуская мова. Людзі, каторым перш розныя «дабрадзеі» намаўлялі, быццам «сорамна» гаварыць «папросту», цяпер смела і голасна гавораць па-свойму...»

Першая школка

Ужо ў 1917 годзе ў Гародні ствараецца філіял Віленскага беларускага дабрачыннага таварыства «Золак» па дапамозе бедным дзецям, сіротам і інвалідам. «Золак» бярэ на сябе догляд праваслаўнага прытулку і адначасова стараецца надаць яму беларускі характар. Да таго ж менавіта тут, у манастырскіх скляпеннях, яшчэ ў красавіку 1916 года па ініцыятыве В.Ластоўскага і А.Луцкевіча была адчынена першая ў Гародні беларуская школка. Яе настаўнікамі сталі 18-гадовая Тэклія Станішэўская і старэйшы за яе на пяць год Аляксандр Грыкоўскі.

«Як прыемна, як хораша было на сэрцы, — узгадваў пазней урок у першай беларускай школе карэспандэнт «Беларускай нівы», — чуць першыя дэкламацыі вершаў у родным слове або спеў харавых мелодый. Дзеці былі захоплены навукаю; мімавольна вычувалася стараннасць у зразуменні навукі і яе багацця. Тут не было перафарбоўкі духу ў дзяцей, але самастойна кавалася і расла любоў да матчынага слова, да бацькоўскай гутаркі».

Два гады цяжкай, самаахвярнай працы каштавалі Тэклі Станішэўскай і Аляксандру Грыкоўскаму жыцця. Кволае здароўе маладых настаўнікаў не вытрымала ўсіх выпрабаванняў, і яны амаль адначасова захварэлі на сухоты. Першым у сярэдзіне сакавіка 1919 года ў самой Гародні

Барысаглебскі манастыр

Над брамаю манастыра
на святы лунаў бел-
чырвона-белы сцяг

Касцёл бернардзінцаў (злева) і касцёл бернардзінак (справа) на малюнку Напалеона Орды

Беларуская кнігарня ў Гродна пачатак 1930-х г.

Янка Натусевіч

памірае Грыкоўскі, а яшчэ праз месяц з Вільні прыйшла сумная вестка аб смерці і Тэклі Станішэўскай...

Двое адданных беларусаў

Тым часам, восенню 1918 года, у Барысаглебскім манастыры размясцілася першая ў Гародні легальная беларуская арганізацыя — Сувязь культурна-нацыянальнага адраджэння Беларусі. Утварыла невялічкае кола мясцовых «свадомых» беларусаў: А.Грыкоўскі, Я.Натусевіч, А.Якубецкі, Л.Дзекуць-Малей, Р.Злоцкі, У.Курбскі, С.Качынскі — усяго каля дзесяці чалавек.

Аднак, каб весці палітычную барацьбу, ім трэба было высту-

паць ад імя ўсяго народа, і Сувязь змяніла назву на Гарадзенскі Беларускі нацыянальны камітэт. 1 снежня 1918 года ў будынку манастыра адбываецца з'езд праваслаўнага насельніцтва Гарадзенскай губерні. З амаль двухсот ягоных дэлегатаў толькі двое адкрыта выступілі ў абарону беларускасці: прадстаўнікі Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта — Янка Натусевіч і Андрэй Якубецкі. Андрэю Якубецкаму нават удалося заняць месца намесніка старшыні схода. Але барацьба была няроўная. Ягонае прапанова, каб выкладанне ў вясковых школах вялося толькі на беларускай мове, выклікала буру пратэстаў. Якубецкага падтрымаў Янка Натусевіч. У пратаколе сходу асобна адзначана, што ён быў адзіным, хто выступаў па-беларуску. «...Мы не павінны адмаўляцца ад сваёй роднай беларускай мовы, — пачаў ён. — Не забудзьце, што за нашу мову шмат хто пацярпеў!.. Той беларус, — скончыў ён сваю прамову, — хто гаворыць па-беларуску!»

У той час, калі ў Гародню з Вільні пачалі з'язджацца ўрадаўцы БНР, беларускі прэм'ер Антон Луцкевіч здолеў ацаніць іх працу. «Малая іх жменька, — пісаў ён у сваім дзёніку, — але яны... смела выступілі ад імя беларусаў». Пазней частка сяброў Гарадзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта далучаецца да стварэння антыпольскага падполля і партызанскага руху.

Няўдалыя планы эсэраў

Барацьбу ўзначаліла партыя беларускіх эсэраў. Паводле плана, на Віленшчыне паўстанне павінны былі ўзняць літоўцы, тады як на Гарадзеншчыне — урад БНР і эсэры. Кіруючым цэнтрам беларускага антыпольскага руху ў Гародні стаў Гарадзенскі Беларускі нацыянальны камітэт, а канспіратыўныя сустрэчы падполля адбываліся ў будынку Барысаглебскага манастыра ў памяшканні беларускай школі. Абавазкі падпольнага каманданта горада выконваў А. Трыпуза. Ужо зімою 1922 года распачынаецца падрыхтоўка да тэрарыстычных акцый. Партызаны рыхтавалі выбух у штабе польскага камандавання ды замаха на гарадзенскага старасту. Аднак здзейсніць свае планы па арганізацыі ўсеагульнага паўстання

беларускім эсэрам не ўдалося.

Тым не менш Барысаглебскі манастыр у Гародні яшчэ доўга заставаўся прытулкам беларускасці. Тут размяшчаліся канцылярыя Беларускай вучыцельскай рады, сакратарыят Беларускага пасольскага клуба, і Беларуская школьна-прытулкавая рада, Беларускі камітэт дапамогі пацярпелым ад вайны, рэдакцыя газеты «Сялянская гутарка», беларуская кнігарня і аддзяленне Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. У манастырскіх келлях знайшлі сабе прыстанішча многія з мясцовых беларускіх дзеячаў.

Да таго ж над брамаю манастыра на святы лунаў бел-чырвона-белы сцяг як сімвал беларускасці. Даўжэй за іншых пратрымаўся тут беларускі прытулак. Адным з яго кіраўнікоў была Станіслава Буйло — родная сястра беларускай паэткі Канстанцыі Буйло-Калечыц. «Дзядзечка даражэнькі! — пісала Станіслава Буйло ў красавіку 1921 года з Гродна ў Варшаву да Л. Дубейкоўскага. — «Як трывога, дык да Бога». Таксама і я. Так цяпер у нас пагана жывецца без грошаў, што... із гэтай бяды села і Вам пісаць. Можна, Дзядзечка, Вы так дзе выкланчыце трохі грошаў... Ад ураду не атрымаем грошаў саўсім. Нават у магістрату нам не далі за два месяцы... А тут, як на большае нашае гора, цэны страшэнна пайшлі ўгору. Кожны месяц у нас быў расход 40 тысячаў, а ў гэтым дзедзі галадалі і расход — 70 тысячаў. На дзяцей я проста глядзець не магу. Вагон няма, дзверы не зачыняюцца. Дзедзі лёгка адзеты, галодныя, гэта штосьці страшэннае... Я з гэтага ўсяго расхварэлася і ляжу ўжо другі тыдзень, але добра, што хоць цяпер нічога не бачу і не ведаю... Дык хутка мусіць і трэба будзе перастаць есці — прадуктаў жа амерыканскіх толькі яшчэ на дзён сем хопіць. Палажэнне страшэннае... Калі можаце, Дзядзечка, памагчы чым-небудзь, дык памажыце».

Напрыканцы 1920-ых гадоў, пасля больш чым дзесяцігадовага існавання, беларускі прытулак знік з карты Гародні, а разам з ім згас беларускі агеньчык у Барысаглебскім манастыры.

Сяджу перад Фарным касцёлам
пры Богу на лаўцы.
Гародня віруе найкола
на пляцы.
Стараецца час незваротны.
Яму не належаць
Анёлы спрадвечнай Гародні
на вежах...
Данута Бічэль-Загнеўтава

Рынак, Рагушная, Гандлёвая, Парадная, Саборная, Фарная плошча, plac Stefana Batorego, Kirchplatz — вось няпоўны пералік назваў гэтага месца пягам апошніх шасцісот год. Ад староў, «сапраўднай», плошчы перад Фарным касцёлам ходу ўсяго толькі некалькі хвілін уздоўж былой фабрыкі Шарашэўскіх. Аднак беларусам, перш чым яны выйшлі з-пад манастырскіх скляпенняў на шырокі гарадзенскі абшар, пераўтварыўшы ідэю нацыянальнага адраджэння з кволай мроі ў палітычную сілу, спатрэбілася доволі часу.

На пачатку 1920-х гадоў услед за Францішкам Грынкевічам і ягонымі паслядоўнікамі, якія кінулі першыя беларускія зярнятка на гарадзенскую глебу, прыйшла чарга для новых сейбітаў беларускасці. Яшчэ ў канцы 1918 года тут, у зале афіцэрскага казіно

Былы палац Радзівілаў.

Плошча

Адам Станкевіч

ў так званым доме Мураўёвых (сёння гэта Савецкая плошча, 2), зладзілі першы ў горадзе беларускі мітынг. Аркадзь Смоліч праз гды ўзгадаў, што «лозунгі БНР карысталіся тады ў Гародні поспехам». Тады ж тут была створана Беларуская павятовая сялянская рада, якую ўзначаліў Андрэй Якубецкі.

Аднак сапраўдным выпрабаваннем на сталасць для беларускага руху сталі выбары ў першы польскі сейм у канцы 1922 года. Тады ў якасці адзінага палітычнага цэнтра ствараецца Беларускі выбарчы камітэт у Гародні. Першымі

гарадзенскімі беларускімі пасламі сталі Сяргей Баран і Сямён Якавюк. Ужо ў хуткім часе яны разам выступалі на мітынг у Гародні ў былым палацы Радзівілаў, чые падмуркі сёння апынуліся пахаванымі пад пліткай Савецкай плошчы. «Народу сабралася поўная зала, — апісваў на старонках «Крыніцы» свае ўражання адзін з прысутных. — Прамовы сваіх паслоў выслухалі з вялікай цікавасцю. Ад іх мы многа чаго даведаліся і ўпэўніліся, што не памёр і не памрэ яшчэ беларускі народ. Ах, як было б добра, каб часцей яны прыязджалі!»

Усяго праз месяц пасол быў арыштаваны і ў хуткім часе асуджаны па абвінавачванні ў стварэнні антыдзяржаўнай арганізацыі. Пазней на плошчы ад імя беларускага пасольскага клуба выступіў Сымон Рак-Міхайлоўскі. У Гародню прыязджаюць і іншыя беларускія дэпутаты: Браніслаў Тарашкевіч, Васіль Рагуля і Фабіян Ярэміч, сенатар Аляксандр Уласаў. Толькі Павел Валопын быў тут каля дзесяці разоў. Прамовы гучаць ужо не толькі на плошчы, але па ўсім горадзе і набываюць усё большую рашучасць.

І зноў улады, каб стрымаць беларускі рух, вярнуліся да правяраных сродкаў. Аднак арышты беларускіх паслоў-грамадоўцаў і судовы працэс над імі прывялі толькі да часовага зацішша: Флягонт Валынец, Ігнат Дварчачын, Іван Грэцкі і Павел Крынчык неаднойчы наведваюцца на Гарадзеншчыну. У жніўні 1929 года ў самой Гародні пачаў дзейнічаць павятовы сакратарыят «Змаганьня».

Так атрымалася, што амаль усе беларускія паслы прайшлі праз турмы, прычым не толькі польскія, але і савецкія.

СТУДЫЯ БЕЛСАТ TV

ІНФАРМАЦЫЙНА-ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ ВЕЧАР
ПН – ПТ з 19:00

ІП Цыбульскай Н.В., УНП 191828901

З НОВЫМ ГОДАМ!

ВІТАЕМ ВАС ЗНОЎ У ЖЫВЫМ ЭФІРЫ. ПА-БЕЛАРУСКУ І БЕЗ ЦЭНЗУРЫ

Глядзі бясплатна праз спадарожнікі «Астра 4А» (4,8°E) і «Эўтэльсат 33А» (33,0°E), а таксама ў інтэрнэце на www.belsat.eu

БЕЛСАТ TV
BELSAT

— Што ж ты, хлопца,
раскідается гадамі,
Год — у Гродне, у Вілейцы — год...
Пазнаёміся з турмой-мадамай,
Зацягнуў цябе дрыгвяны
вір балот...
Валянцін Таўлай

Вось яшчэ адзін адрас, па якім можна пабачыць беларускасць нашага горада.

Вуліца Кірава, на якой знаходзіцца «казённы дом», якраз выходзіць на плошчу. Сама вуліца сфармавалася яшчэ ў XV ст. Гісторыя ж вязніцы бярэ свой пачатак з 1802 года, калі пад губернскаю турму быў адведзены двухпавярховы каменны флігель, які ўваходзіў у комплекс былога езуіцкага калегіума.

За царскім часам у гарадзенскую турму з беларускіх дзеячаў, здаецца, ніхто патрапіць не паспеў. Затое ў Польшчы гэта сталася беларускай Меккай. Аднымі з першых гарадзенскую вязніцу «пакаштавалі» беларускія эсэры: Т. Грыб, П. Мядзёлка, Я. Натусевіч.

Тым не менш і ў гісторыі здараюцца выключэнні, а таму не заўсёды беларусы былі толькі вязнямі турмы. Гэтак падчас бальшавіцкага панавання старшыня Беларускага нацыянальнага камітэта С. Баран стварыў камісію па пераглядзе спраў зняволеных. Праўда, пазней ён сам правёў тут некалькі гадоў...

Беларускія партызаны займалі ў гарадзенскай турме дзве камеры — № 2 і 3. Аднак, напэўна, самым вядомым беларускім вязнем гарадзенскай турмы з'яўляецца Браніслаў Тарашкевіч. Сваё зняволенне ён адбываў у адзіночнай камеры пад № 45. Яго ўтрымлівалі як асабліва небяспечнага злачынцу і нават на шпацыр выводзілі асобна ад іншых. Праўда, гэта не перашкодзіла яму падчас зняволення перакласці на беларускую мову паэму «Пан Тадэвуш».

У адрозненне ад іншых беларускіх адрасоў, гарадзенская турма працуе і зараз.

Ад Маркевіча да Маркевіча

*Снег ідзе. Наляцела
на Гродна зіма.
Ходнік слізкі і вузкі.
Мур высокі. Турма.
Сягоння з гэтага боку гуляю
міма яе.
А што аббудзеца заўтра —
маўчаць анёлы мае...
Алесь Чобат «Турма»*

Раптам на памяць прыйшлі словы Эклезіяста, які, расчаравана назіраючы за навакольным жыццём, калісьці сказаў: «Няма нічога новага пад сонцам...» Прайшло амаль тры тысячы гадоў, а мы толькі можам паўтарыць гэтыя ж словы наўздагон за біблейскім прарокам.

«За панскай Польшчай» у Гародні было больш за дзясятка спраў над мясцовымі беларусамі. За журналістскую дзейнасць беларусаў спрабавалі судзіць

толькі тройчы. Летам 1919 года беларускія эсэры пачынаюць выдаваць у Гародні газету «Родны край», якую ўзначаліў Міхась Маркевіч. У артыкуле пад назвай «Правам ці мячом» было напісана: «Трэба браць у рукі меч ці касу і ісці руйнаваць гнёзды аднагаловых і двухгаловых арлоў», якія расцеліся на беларускай зямлі. Гэтыя алегорыі не маглі прайсці незаўважанымі, газету закрылі, а яе супрацоўнікі ледзь пазбеглі суда.

Больш чым год у Гародні не было ўласнага беларускага выдання. І вось, нарэшце, з 2 кастрычніка 1920 года пачынае выходзіць газета «Беларускае слова», рэдактарам якой стаў Уладзімір Шалешка. Аднак ужо праз некалькі месяцаў газета была закрыта, а супраць рэдактара была заведзеная крымінальная справа за перадрукоўку артыкула «Адна ве-

ра, ды не адзін народ». Ратуючыся ад турмы, рэдактар апынуўся ў Вільні, адкуль пазней перабраўся ў Менск.

Трэці раз гарадзенскія беларусы трапілі пад суд летам 1929 года за аднадзёнку «Пралом» — выданне Гарадзенскага акруговага праўлення ТБШ. Увесь наклад газеты быў канфіскаваны, а ягоныя аўтары, Н.Ламашэвіч, І.Баліцкі ды іншыя, апынуліся за кратамі...

Ужо ў незалежнай Беларусі праз семдзесят год пасля закрыцця польскай санацыяй апошняй беларускай газеты ў Гародні распачаўся чарговы працэс над беларускім выданнем. Усё паўтарылася, быццам бы ў крывым лостэрку, нават прозвішча: адзін Маркевіч змяніў другога, толькі на гэты раз размова пра рэдактара беларускай газеты «Пагоня»...

Наогул, першай гарадзенскай беларускай газетай можна лічыць

«Беларускі народ». Яна пабачыла свет яшчэ ў нямецкую акупацыю на пачатку 1919 года і дажыла толькі да другога нумара. Вясноты таго ж года выйшла некалькі нумароў «Бацькаўшчыны», «Зоркі» і «Беларусі». Усяго некалькі нумароў налічвалі паланафільскія «Беларускі шлях», «Сялянская гутарка», «Беларуская доля» ды газеты леварадкальнага накірунку: «Вясковы пралетары», аднадзёнкі «Выстрал» і «Гудок». Л.Дзекуць-Малей спрабаваў выдаваць беларускі багатыскі часопіс, быў надрукаваны на тэкстографе першы нумар газеты «Змагар».

З усіх гарадзенскіх беларускіх выданняў найбольшую колькасць нумароў мела «Беларускае слова» — больш за сто. Даўжэй за ўсіх, каля двух гадоў, выходзіла «Беларуская думка» — з кастрычніка 1930 па 1932 год.

Як ні дзіўна, побач з турэмнымі мурамі можна знайсці адразу некалькі адрасоў, па якіх у розныя часы месціліся рэдакцыі гарадзенскіх беларускіх газет. Рэдакцыя «Беларускай думкі» месцілася побач з турмой у доме Марыі Вэнжык-Відоўскай — зараз гэта дом па адрасе Кірава, 5. Будынак вядомы яшчэ і тым, што тут пэўны час жыў Лазар Земенгоф — стваральнік мовы эсперанта.

А вось «Пагоня» апошняе прыстанішча знайшла сабе па вуліцы Маркса, 11, што якраз па другі бок ад езуіцкага калегіума. Некалькі год запар, перад тым як адсюль былі канчаткова выселены беларускія ўстановы, у тым ліку «Бацькаўшчына», БНФ ды беларуская кнігарня, гэты дом заставаўся адзіным месцам у гарадзе, над якім лунаў нацыянальны штандар.

З вуліцы Маркса на Рынак

*Гарадзенцы — дзіўныя людзі
(па сабе ведаю).
Яны чамусьці ўпэўнены, што
нават сонца ўстае на захадзе...
Аляксандр Фядута*

Сучасная вуліца Маркса ў XVI стагоддзі была вуліцай рамеснікаў і магнатаў. Сённяшні выгляд яна набыла, галоўным чынам, пасля вялікага пажару 1885 года, у якім згінула значная частка Гародні. Сярод таго, што захавалася, былі брыгіцкі кляштар ды Батароўка. Якраз паміж Батароўкай і брыгіткай, у доме па адрасе Маркса, 4, пэўны час жыла Людвіка Сівіцкая, больш вядомая пад сваім псеўданімам — Зоська Верас.

У Гародню яна прыехала з бацькамі ў 1909 годзе і тады ж стала адной з заснавальніц гарадзенскага гуртка беларускай моладзі. Зоська Верас выконвала абавязкі бібліятэкара пры гуртку, выступала ў спектаклях, перакладала для пастановак п'есы польскіх аўтараў, вяла заняткі з малодшай секцыяй, займалася арганізацыяй выступленняў на вясцы, ліставалася з беларускімі дзеячамі з Пенябурга і Вільні.

«Наш дом стаў кватэрай гуртка, — узгадвала пазней Л.Сівіцкая. — Сюды перанеслі бібліятэку. Тут адбываліся рэпетыцыі хору, спектакляў, лекцыі і вечарыні для малодшай секцыі. Заўсёды былі ў нас сябры з гуртка». Трэба асобна адзначыць, што Зоська Верас належыць і асабліва важная ро-

ля ў захаванні спадчыны гуртка. Менавіта яна прычынілася да захавання памяці пра першую беларускую арганізацыю Гародні, далучыўшы праз гэта да беларускага руху ўжо новае пакаленне мясцовых беларусаў.

У адрозненне ад Вільні, дзе сфармавалася традыцыя беларускага нацыянальнага руху, у Гародню бе-

ларускае адраджэнне прыходзіла хвалямі, адшукваючы з кожным разам усё большую колькасць прыхільнікаў, з тым каб пазней зноў знікнуць, амаль не пакідаючы слядоў. Напэўна, асабліваю ролю ў гісторыі беларускай Гародні постаць Зоські Верас займае менавіта таму, што гэта яна здолела пранесці праз дзесяцігоддзі ўспамін пра першыя крокі беларускасці ў нашым гарадзе. І гэта дзякуючы ёй упершыню, магчыма, захавалася сувязь паміж пакаленнямі, паклаўшы пачатак традыцыі беларускага адраджэння ўжо ў сучаснай Гародні.

Дарэчы, гэтая камяніца стала прытулішчам шмат каму з беларусаў. А ўсё таму, што тут нейкі час знаходзілася праваслаўная кансісторыя. Наогул, да Першай сусветнай вайны праваслаўная царква глядзела на «беларускае пытанне» як на польскую інтрыгу. Той постаццю, якая злучыла паміж сабою праваслаўную царкву і беларускі рух, стаўся былы протаіерэй Барысаглебскага манастыра Іаан Карчынскі.

Калі ў канцы вайны айцец Іаан вярнуўся на радзіму, перад ягонымі вачамі паўсталі не толькі зруйнаваныя хаты і скалечаная гаспадарка, але і царква, пераробленая ў касцёл. Магчыма, што менавіта гэта і падштурхнула яго да актыўнай грамадскай працы ўжо на новай, беларускай глебе. Пазней ён становіцца адным з арганізатараў беларускага антыпольскага партызанскага руху і нават піша брашуры, напрыклад: «Чаго чакаць беларусам, асабліва праваслаўным, ад Польшчы. Гутарка дзеда да малодшых».

Дарэчы, у гэтым жа самым доме жылі Пётр Юрчак ды адзін з лідараў беларускіх эсэраў Рыгор Злоцкі. Абодва яны былі арыштаваны па абвінавачанні ў прыналежнасці да беларускай партызанкі.

Вядома ж, вуліца Маркса багата таксама і на іншыя беларускія адрасы. Тут працаваў беларускі Саюз спажывецкіх кааператываў, знаходзілася Беларускае нацыянальнае радыкальнае партыя, жылі І. Тарасевіч — настаўнік га-

радзенскай беларускай школы — і Францішак Грынкевіч...

Побач, на вуліцы Гараднічанскай, жылі бацькі Уладзіслава Талочкі. «Ксёндз Талочка, — пісаў пра яго Адам Станкевіч, — быў кіраўніком, і галавой, і будзіцелем беларускага каталіцкага руху як такога. Усё, што тады рабілася беларускае каталіцкае, — гэта была яго справа». Сам Талочка падчас беларускай канферэнцыі ў Вільні ў 1918 годзе меў сказаць: «...Няма на сьвеце вялікага грэху крыўды як душгабства, пакрыўджаньне малых, забойства. З гэтых некалькі слоў ужо ясна, дзе мае месца, як каталіцкага ксяндза, зьвязанага паходжаннем з беларускім народам. Яно ж мае места быць з гэтым людам. Для мяне гэта лагічны абавязак, а не якая рэч густу, сымпатыі». «Выдаў на свет мяне беларускі народ, — меўся ён запісаць у сваім тэстамэнце, — і ўміраю як яго верны сын-беларус».

А мы тым часам, абышоўшы вакол турмы, вяртаемся па вуліцы Маркса зноў на стары Рынак...

Няма Гародні старой! А тое, што
засталося, —
чужое даўно, савецкае; вырвалі
месту язык,
і не пад Божым сяртом лапача
яго калоссе!
А серп самазванцаў тых, які
панаваў даўно,
ссекся, ступіўся таксама,
іржавы, кінуты ў зломы...
Алесь Чобат

Далей шлях наш ідзе ўздоўж Савецкай — адной з галоўных вуліц цэнтральнай часткі горада. Раней яна звязвала Рыначную плошчу з Віленскім гасцінцам і ажно да канца XVIII ст. заставалася ўласна гандлёвым шляхам. Менавіта Савецкая вуліца для большасці і атыясамліваецца са «старой Гародняй». І сапраўды, гісторыя гэтага месца настолькі багатая на розныя падзеі, што мы амаль адразу знаходзім тут прыкметы беларускасці, нават там, дзе іх на першы погляд цяжка пабачыць...

Вось, напрыклад, Савецкая, 7 — менавіта тут знаходзілася канспіратыўная кватэра, дзе спыняўся Кастусь Каліноўскі падчас падрыхтоўкі да паўстання.

Гэта атрымалася, што амаль ці не галоўным абшарам беларускага грамадскага жыцця ў Гародні сталі мясцовыя гатэлі: у гатэлі «Швейцарыя» па вуліцы Ажэска знаходзілася рэдакцыя газеты «Беларускі шлях»; у буйным гатэлі «Пецярбургскім» па Калочынскай — канцэлярны

Вуліца Савецкая не для транспарту, а для мінакоў

Ад Рынка на Віленскі гасцінец

Цэнтральнай беларускай рады Гарадзеншчыны; у гатэлі «Метраполь» адбывалася рэгістрацыя добраахвотнікаў у беларускі полк пры літоўскім войску, а ў рэстаране пры гатэлі «Раяль» праходзілі

беларуска-польскія вечарыны. Нарэшце, у гатэлі «Гандлёвы» па сённяшняй Савецкай працавала бюро Беларускай вайсковай камісіі.

Па іроніі лёсу ў гатэлі пад шматзначнай назвай «Расія», сёння гэта Савецкая, 23, у сакавіку 1919 года праходзілі чарговыя пасяджэнні ўрада БНР. Тут працавалі Беларускі нацыянальны камітэт, Грамада беларускай моладзі, курсы беларускай мовы, адбываліся беларускія вечарыны, працавала рэдакцыя газеты «Беларусь» і Цэнтральная беларуская рада Гарадзеншчыны, беларускі клуб «Наша хатка».

Гародні належыць гонар святкавання першых угодкаў абвяшчэння БНР вясной 1919 года. Падчас урачыстай вечарыны Антон Луцкевіч звярнуўся да беларусаў з заклікам не кідаць працы на нацыянальнай ніве да часу, пакуль Беларусь не стане незалежнай. «Сягодня, вітаючы адраджэнне нашай

дарагой, змучанай другой няволяй бацькаўшчыны, — сказаў іншы з выступаючых, — б'еца маё сэрца ад радасці. ...Мы не маем аружжа, ды што аружжа без духу, без нацыянальнай свядомасці — гэта цела без душы...»

Аб гісторыі БНР можа нам распавесці і наступны адрас. Хача вядомы кожнаму гарадзенцу універмаг па вуліцы Савецкай, 18 на першы погляд не мае нічога агульнага з беларускім нацыянальным рухам. Але не будзем спяшацца. Сапраўды, сам гандлёвы дом наўрад ці ўяўляе сабою гістарычную каштоўнасць. Аднак нас хутчэй цікавіць не ён, а той будынак, які раней стаяў якраз на гэтым месцы.

Менавіта тут, у гатэлі «Еўропа», ці «Еўрапейскі», на пачатку 1919 года спыніўся тагачасны прэм'ер-міністр і міністр замежных спраў урада БНР Антон Луцкевіч. Назва гатэля як нельга лепш адпавя-

дала той мэце, якая прывяла Антона Луцкевіча ў Гародню.

Нарэшце, па адрасе Савецкая, 20 знаходзіцца будынак былога гатэля Лейбы Фэдэра, ён жа — гатэль «Камерцыйны» і «Гандлёвы», пазней, у савецкія часы, — рэстаран «Беласток». Менавіта тут восенню 1920 года спыняліся афіцэры з Беларускай вайсковай камісіі — А.Борык, А.Плескачэўскі, Я.Шурпа, Ю.Лявыкін, А.Якубецкі, Э.Якабіні і Ф.Умястоўскі. Магчыма, што тут жыві і сам Вячаслаў Адамовіч-малодшы, больш вядомы як Дзяргач — вайсковы атаман «Зялёнага дуба».

«Далёка, далёка ад мяне ты, мая дарагая... — лісаў ён, быццам бы развітваючыся з Радзімай. — ...І зноў малюся, жагнаючыся на вобраз распятага Бога. Пашлі ёй лепшую долю, дай шчасце зноў пабачыцца з ёю. Бо, бачыш, без яе — жыць не магу...»

Былы гатэль «Расія».

Там, дзе народу няма,
простама ж люду «ўсё роўна»,
можа быць толькі зіма,
толькі глухая зіма,
толькі гнілая зіма —
як у маленстве ў тым Гродні...
Алесь Чобат

Прыгледзецца ўважліва да будынка былога акруговага суда (Савецкая, 31): на самым версе, над вокнамі, і зараз бачна слова «законь». Гэта менавіта тут выносілі прысуд беларускім партызанам...

На жаль, сёння з героямі напружана. Можа, таму імёны беларусаў, якія не зламаліся, не здрадзілі ды не расчараваліся, яшчэ больш каштоўныя...

Вясной 1923 года ў Беластоцкім судзе пачаўся гэтак званы «працэс 45-і», на якім судзілі захопленых годам раней беларускіх партызан. Толькі сведкамі па справе праходзіла некалькі дзясяткаў чалавек! Першай сярод абвінавачаных суд выклікае... жанчыну! Маладую беларускую настаўніцу Веру Маслоўскую з Гародні абвінавачваюць у антыдзяржаўнай агітацыі і вярбоўцы ў беларускую партызанку.

Гарадзенскія беларускі — розныя, не падобныя на першы погляд: Людвіка Сівіцкая (Зоська Верас), Станіслава Буйло, палітычныя дзеячы — Маслоўская, Аляксочанка, Мядзёлка, настаўніцы Сірафіма

Кішко, Краўцэвічанка, Кухарчук-Андрушэвіч, Надзея Ламашэвіч... Затое іх аб'ядноўвалі клопат пра будучыню беларускага народа, змаганне за ідэалы нацыянальнага адраджэння, пакутлівы лёс быць першымі.

...Сама Маслоўская для Гародні чалавек не выпадковы. За яе плячыма беларускія настаўніцкія курсы, служба ў Наркаммаце асветы БССР, першыя літаратурныя спробы ды сяброўства ў партыі беларускіх эсэраў. Адносінаў да Польшчы ніколі не хавала. Паводле адной з газет, у свой час на сустрэчы амерыканскай харчовай місіі ў Гародні В. Маслоўская «прывяла ў лютасць прадстаўнікоў мясцовых польскіх прыгулкаў, бо ў сваёй прамове не падзякавала за дапамогу польскай уладзе».

Разумеючы, што гэта, магчыма, яе апошняя публічная прамова, а можа менавіта таму, яна пачынае сваё выступленне па-беларуску, заяўляючы, што польскай мовай не валодае. Суд запрашае перакладчыка. Калі ж яе пытаюць, ці прызнае яна сябе вінаватай у барацьбе супраць Польшчы, падсудная з годнасцю заяўляе, што імкнулася «да ўтварэння Незалежнай Беларускай Рэспублікі ... каб злучыць у адно цэлае ўсе часткі разрэзанай Беларусі. Непасрэдна супраць Польшчы не змагалася, а таму ў гэтым вінаватай сябе лічыць не можа, бо гэта не злачынства, а абавязак

У цені «закона»

Былы акруговы суд.

кожнага патрыёта-грамадзяніна перад ягонай Бацькаўшчынай, ці будзе гэта беларус, паляк, ці хто-небудзь іншы».

Адзін з агентаў польскага ІІ аддзела, які прысутнічаў на працэсе над беларусамі, пазней адзначыў у сваёй справаздачы: «Вера Маслоўская паводзіла сябе выключна добра і з

годнасьцю. На пытанні заўсёды адказвала на выдатнай, чыстай, нават вытанчанай беларускай мове. Заўсёды ўсьмешлівая, спакойная, бесклапотная, бязь ценю робленай штучнасці, яна здабыла сымпатыі і прыхільнасць ня толькі ў публіцы, але і суддзяў. Акрамя, вядома, пракурора. Бо той пастаянна выводзіўся ёю і

адвакатамі з раўнавагі...».

Прысуд быў нечакана лагодны як на гэтыя абвінавачванні. Ужо праз чатыры гады Вера Маслоўская была на волі.

А яшчэ праз два гады, ужо ў акруговым судзе ў Гародні, пачаўся «працэс 72-х», на якім таксама судзілі беларускіх партызан.

Ад «Галечы» да «Раскошы»

...Лезла вёска і лезла — і
павылазіла.
Не хачу ўпльтацца ў тутэйшы
букет.
Тут заморскім гасцям лепяць
honoris causa
і спяваюць, што маюць
Універсітэт.
Алесь Чобат

Адразу за былым судом пачынаецца вуліца Ажэшкі. Яшчэ ў Сярэднявеччы на гэтым месцы праходзіла дарога на Верціялішкі — радавое ўладанне гарадзенскага канцеляра Давыда Гарадзенскага. Нейкі час яна называлася вуліцай Раскошы (па назве карчмы, якая знаходзілася пры ўездзе ў горад). Прычым заканчвалася вуліца таксама карчмой, якая насіла назву — «Галеча» («Нэндза»).

Ужо ў першым жа будынку (Ажэшкі, 1), так званым палацы князеў Масальскіх, ці яшчэ інакш — доме купца Фрумкіна, беларуская прысутнасць набывае канкрэтныя абрысы. Улетку 1920 года ў гэтым будынку размясціліся розныя бальшавіцкія ўстановы. А сярод супрацоўнікаў новай улады былі і такія вядомыя беларускія дзеячы, як Аркадзь Смоліч і Сымон Рак-Міхайлоўскі...

Падчас кароткага перыяду існавання ў горадзе савецкай улады Рак-Міхайлоўскі працаваў школьным інструктарам аддзела народнай адукацыі і займаўся арганізацыяй школ у Гарадзенскім павеце. Жыў ён на адной кватэры з сям'ёй Смолічаў. Мяцілася яна, хутчэй за ўсё, менавіта ў былым доме Фрумкіна. Сам Аркадзь Смоліч уладкаваўся ў Гарадзенскі рэўкам кіраўніком аграрна-мічнага паддзела. Дарэчы, у гэты самы час ён працягваў працу над манаграфіяй «Геаграфія Беларусі».

Будынак па адрасе Ажэшкі, 4 уяўляе сабою даволі рэдкі для Гарадні прыклад канструктывізму. А яшчэ раней на гэтым месцы знаходзіўся гатэль «Швейцарыя». Менавіта ў адным з пакойчыкаў гэтага гатэля ў сярэдзіне 1928 года і размясцілася сядзіба гарадзенскага акруговага камітэта Таварыства беларускай школы. ТБШ мела штатнага інструктара, уласную бібліятэку і драматычны гурток. Таварыства зладзіла вечарыну памяці Максіма Багдановіча...

Гарадзенская самотніца Ажэшка

Прайшоўшы трохі далей па вуліцы, трапляем да бюста знакамітай польскай пісьменніцы працы Р.Зерыха. «Малодшая сястра Адама Міцкевіча», «гарадзенская самотніца», «стражнічка крэсаў» — гэта ўсё пра яе. Постаць Ажэшкі для Гарадні цяжка пераацаніць. У доме па тагачаснай Садовай збіраліся ўсе тыя, хто імкнуўся да ўвасаблення шчырых нацыянальных ідэалаў, і не толькі польскіх. «...Некалькі тыдняў таму, — пісала яна ў адным з лістоў, — у мяне гасціў... пан Багушэвіч. Вельмі прыемна правяла з ім некалькі гадзін. Чытаў мне сваю беларускую паэзію. Нават перапісаў для мяне адзін верш, таксама па-беларуску. На самай справе, гэта вельмі ладныя рэчы; яны маюць нейкую сваю асаблівую прывабнасць, і мне вельмі цікава зразумець іх і пасмакаваць...»

Але — у каторы раз! — гісторыя дэманструе сваё асаблівае пачуццё гумару. Сёння помнік гарачай польскай патрыёткі апынуўся якраз на тым самым месцы, дзе вядомы журналіст і пісьменнік

Ідэолаг паныла паўтараў: «Наш дорогой Константин Михайлович Якубколос...».

Л. Саланевіч выдаваў «Северо-Западную жизнь» — орган расейскіх манархістаў.

Наступны прыпынак — каля моста праз Гараднічанку, дзе ў сярэдзіне красавіка 1919 года атрад Польскай арганізацыі вайскавай ажыццявіў напад, каб вызваліць Казіміра Цвірку-Гадльскага — былога выкладчыка Слуцкай гімназіі і сябра камісіі БНР па арганізацыі Беларускага ўніверсітэта. Цвірка-Гадльскі быў арыштаваны па загадзе ўрада БНР за тое, што завёз у Варшаву ліст, у якім ад імя прудуманага Усебеларускага з'езда абвясціў аб уваходжанні Беларусі ў склад Польшчы.

Універсітэт з «чуждымі элементамі»

Адразу насупраць дома Ажэшкі ўзвышаецца галоўны, ці, як яго яшчэ называюць, «стары» корпус Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта, што носіць імя Янкі Купалы. Перад будынкам у 1964 годзе быў пастаўлены бюст самога паэта працы скульптара З. Азгура. Яшчэ з савецкіх часоў органы дзяржаўна-рэспубліканскага ўніверсітэта, а тады яшчэ педінстытут, засмечаны «чуждымі элементамі». Найбольш прыкметнай «беларускай» справай стаў арышт у сярэдзіне 1950-х выкладчыка Барыса Ржэўскага, які напісаў ліст да партыйных уладаў

у абарону беларускасці. «У Гарадні на бясконцых допытках, — узгадваў пазней Янка Брыль, — яго не білі, нават і не надта лялі. Следчы ... слухаючы беларускія тлумачэнні п а ж ы л о г а п е д а г о г а , толькі звернуху пасміхаўся: «И кому это нужно?.. Ком-му эт-то нуж-но?».

Уласна цкаванне супраць педагога пачалося з таго, што Ржэўскі прачытаў свой ліст, адрасаваны да партыйных уладаў у абарону беларускасці, аднаму з сяброў, а прачытаўшы, «схаваў яго туды, адкуль дастаў — пад мармуровы цяжкі пісьмовы прыбор на сваім рабочым стале». У тым лісце пісалася, што «нават на шматлюдным пахаванні Якуба Коласа галоўны ідэолаг БССР ... афіцыйны жаль агучваў з урадавай трыбуны па паперцы ды па-руску, паныла паўтараючы: «Наш дорогой Константин Михайлович Якубколос...». «Калі гэбісты прыйшлі першы раз, — піша Янка Брыль, — яны не сталі нічога шукаць-расшукваць, адразу сеганулі да стала, паднялі той пісьмовы прыбор...» «... Толькі Барыса забралі, на кватэру прыйшлі з ператрусам ... з шуфляды яго стала дасталіся пісьмы, ды многа іх, а ў адным пісьме аказаўся і мой фотаздымак, на якім я ў вясёлым рогаце. І ператрушчыкі, калі

руская пачатковая, а трохі пазней беларуская прытулкавая школка. Тут жа восенню 1920 года адчынілася Гарадзенская беларуская гімназія, якая пасля перанеслася ў былы архірэйска дом (цяпер гэта камяніца па Горкага, 2). Зусім нядоўга, менш за паўгода, праіснавала беларуская школа ў будынку былога Пушкінскага вучылішча (сучасны педагогічны каледж па вуліцы Леніна), адкуль яна была вымушана перабрацца на вуліцу Палявую (цяпер Карбышава, 10), а адтуль — у былую Марыінскую гімназію. Наступны будынак, які займала беларуская школка з 1921 прыблізна па 1925 год, — Сапёрная, 6 (сучасная плошча Тызенгаўза), насупраць старога тэатра.

«Школа, — чытаем мы ў «Інструкцыі аб адчыненні беларускіх школ на Гарадзеншчыне...», — абслужвае сама сябе: падмятаюць і мыюць падлогу, працуюць шкло і рамы, паляць печы, абчышчаюць снег і г.д. — самі вучні разам з настаўнікамі (водлуг прынцыпаў працоўнай школы). Бацькі ж вучняў памагаюць у забяспячэнні школы патрэбнымі мэблямі. Падручнікі выдаець вучням настаўнік з сваіх запасаў, калі мае. Калі кніг бракуе

на ўсіх, дык выдае бяднейшым. Калі ж кніг няма ў настаўніка, дык ён дастаець іх ад Школьнай рады за кошт вучняў. Так сама сшыткі, пёры, алоўкі і інш. купляюцца ім жа на кошт вучняў. Навука вядзецца па праграмах, зложаных і надрукаваных Цэнтральнай беларускай школьнай радай у Мінску, прычым, акрамя прадметаў агульнай веды абавязковых у беларускай пачатковай школе, трэба звяртаць значную ўвагу на фізічнае выхаванне дзяцей, на беларускія спевы, гульні. У школе ўжываюцца беларускія падручнікі, друкаваныя кірыліцай. У залежнасці ад мясцовасці, пачынаюцца на трэці годзе навукі знаёмства з лацінскім шрыфтам і чытанне кніг друкаваных лацінкаю...».

Апошні прытулак ажно да свайго закрыцця ў 1927 годзе школа знайшла па вуліцы Паўночнай. Зараз у гэтым будынку па адрасе Валковіча, 1 — філіял сельскагаспадарчага ўніверсітэта.

Вось тут, побач з кнігарняй, і прыпынімся на хвілінку.

адзін з іх уголас зачытаў надпіс на абароце здымка, амаль зусім па-людску засмяяліся». З нагоды нейкай літаратурнай прэміі там было напісана: «прими от морды, вкусившей славы!».

Нездарма тая ж Ларыса Геніюш, якая прызнавалася ў любові да нашага горада, пісала: «У Гарадні ... закрываюць у цэлых класах беларускую мову, нават тых пару гадзінаў, што давалі. Няма там ніводнай беларускай школы! Гарадні — як прорва, чужая, чорная яма, дзе ліквідуецца ўсё беларускае...»

Беларуская школа

Мы ж паспрабуем адшукаць адрасы, па якіх у міжваенныя часы знаходзілася ў Гарадні беларуская школа, хоць справа гэта даволі няпростая. Найперш гэта Барысаглебскі манастыр: на месцы сучаснага драматычнага тэатра з 1916 года дзейнічалі бела-

На вуліцы Леніна ў Гродна Ленін
не жыў ні дня
і ні дня не жыла тут ленінская
радня.
Але на вуліцы Леніна ленінцаў
шмат жыве.
Ленінцы — гэта ў каго ўсё
правільна ў галаве.
Алесь Чобат

На гэты раз у якасці напрамку нашага шпацыру мы выбралі чыгунку, уздоўж якой і выправімся па вуліцах Будзённага, Леніна ды Антонава ў накірунку да старых муніцыпальных могілак. У адрозненне ад цэнтра, вуліцы гэтыя значна маладзейшыя, але ў кожнай з іх ёсць сваё аблічча.

Як і кожны сярэднявечны горад, Гародня таксама бярэ свой пачатак ад гарадскіх брамаў. Праўда, сёння іх замяняе чутуначны вакзал, які адчыняе шлях у горад. Калісьці ён стаў сапраўднай брамай, праз якую ў новае жыццё увайшло шмат людзей. Перш за ўсё гэта былі прадстаўнікі сённяшняга старэйшага пакалення, якія прыехалі яшчэ юнакамі ў Гародню ў пошук «новай долі».

Быкаў і Гародня

Той жа Васіль Быкаў пісаў, што сваю «першую гарадзенскую ноч правёў на вакзале». «...Якраз на дзень Перамогі цягнуком цераз Баранавічы паехаў у Гародню, горад, дзе ў мяне не было аніводнай знаёмай душы», — узгадваў пісьменнік. Пазней яму прыйшлося правесці ў Гародні «тры доўгія бескватэрныя гады, перажыўшы

не адну кватэрную драму».

Праўда, у 1956 годзе ён пераехаў на вуліцу Падгорную, «паблізу ад Нёмана», як сам пазней узгадваў. Адсюль і бярэ пачатак ягоная творчасць: «У кватэры было малаўтульна і сцюдзёна, па ваду трэба было хадзіць праз тры двары. Але я ўвесь дзень быў вольны і пачаў пісаць». Пазней сям'я Быкава змяніла некалькі адрасоў. Па вуліцы Алега Кашавага (цяпер Вялікая Траецкая, 28-20) яны жылі на першым паверсе, у невялікай кватэры, усяго 40 квадратных метраў, да таго ж падзеленай на тры пакойчыкі. Вакно быкаўскага кабінета выходзіла якраз на ганючую гарадскую вуліцу. Другі адрас — Свядлова, 18-30. Вузкая вулачка Маладзёжная ад Брыгцкага касцёла выходзіць наўпрост на новы дом Васіля Быкава. Апошняя гарадзенская кватэра, з якой Васіль Быкаў з'ехаў у Мінск, сталася чатырохпакаёўка ў доме для партыйных босаў па вуліцы Парыжскай камуны, 9-11 (зазначнасьць пасадаў, якія займалі ягоныя насельнікі, у народзе гэты дом празвалі «ластаўчына гняздо»).

Месца сустрэчы

Аднак вернемся да будынка чыгуначнага вакзала. Пастаўлены ўсяго толькі год дваццаць таму, ён замяніў сабою адзін са старэйшых вакзалаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. У тых старых мурах таксама было месца для беларускасці. Тут, напрыклад, восенню 1919 года Паўліна Мядзёлка чакала цягнік з

Уздоўж чыгункі

Самы «беларускі» з адрасоў сённяшняй Гародні — гэта Будзённага, 48а

Антонан Луцкевічам, каб перадаць яму просьбу аб звальненні з турмы Тамаша Грыба. Аляксей Карпюк меў на чыгуначным вакзале свой працоўны офіс, маленькую каморку на першым паверсе. «Звычайна Аляксей сядзеў за друкаркай, — узгадваў В.Быкаў, — чарговы раз перадрукоўваў свае аповесці, на размову ў яго заўжды не хапала часу».

Сёння фасад вакзала ўпрыгожвае памятны знак у гонар удзельнікаў паўстання 1863 года. І ў гэтым таксама прыкмета сучаснай Гародні. У шмат якіх месцах Беларусі няма падобных помнікаў. А ў Гародні ёсць.

Новы цэнтр беларускасці

Як калісьці прытулкам беларускасці ў горадзе быў Барысаглебскі манастыр, так сёння «самы» беларускі з адрасоў у Гародні — гэта Будзённага, 48а. У мурах былых табачных складоў Акцыянернага таварыства Шарапшэўскіх, пабудаваных яшчэ на пачатку мінулага стагоддзя, зараз як нідзе больш можна пачуць беларускую гутарку. Падаецца,

што зусім нядаўна тут, у сядзібе «Ратушы», вас сустракаў кіраўнік ТБШ А.Задаля, які падрыхтаваў вечарыну з нагоды чарговага беларускага свята. На жаль, яго ўжо няма сярод нас...

Пройдзем адзін прыпынак і спынімся ля былога Пушкінскага вучылішча (Леніна, 4). Вонкава яго фасад амаль не змяніўся, калі не лічыць прыбудовы педагагічнага каледжа, якая схавалася за вуглом. Трэба толькі прайсці некалькі крокаў углыб сквера паміж вуліцамі Леніна і Будзённага і, глядзячы з гэткай перспектывы, уявіць сабе, што над старым уваходам, цяпер зачыненым, лунае літоўскі трыкалоў: жоўты, зялёны, чырвоны, а пад ім на сцяне вісіць герб «Пагоня». Побач шыльда панямецку: «Litanische Regierung Ministerium fr Weissruthenische Angelegenheiten Grodno», што ў прыблізным перакладзе гучыць як «Міністэрства беларускіх спраў пры літоўскім урадзе ў Гародні». Раптам дзверы адчыняюцца, і выходзіць малады чалавек, на выгляд год дваццаці сямі, апрануты ў

касцюм вайсковага крою, але элегантна і з густам. На ягоным твары нейкі дзіўны выраз, быццам ён спіць на хаду, бо вочы прыжмураны. Гэта і ёсць пан міністр, а ў нядаўнім мінулым — кіраўнік першага ўрада БНР Язэп Варонка, а зараз кіраўнік Міністэрства беларускіх спраў пры літоўскім урадзе...

Ужо пазней у будынку вучылішча размясцілася беларуская школа на чале з дырэктарам Янкам Антонавым. З гэтым месцам звязаны і Лукаш Дзекуць-Малей — адзін з першых пратэстанцкіх святароў, што далучыліся да нацыянальнай справы. Ён з'яўляўся сябрам камітэта нацыянальнага адраджэння Беларусі, клуба «Беларуская хатка», быў адным з ініцыятараў стварэння Грамады беларускай моладзі і нават выступаў на сцэне мясцовага тэатра ў якасці самадзейнага актёра!..

Аднак пачакайце. Нам трэба зараз звярнуць, каб праз мост патрапіць на той бок чыгункі, на вуліцу Антонава.

Гарадзенскі мартырало

Маці Марыя на гродзенскіх
могілках спіць.
Камень паставіў на ёй Панцялеў
Валодзя.
Надпіс і крыж. І ніякае медзі — і
годзе.
Маці душа і без медзі на Небе
звініць...
Алесь Чобат

Ёсць у Гародні вуліца Іерусалімска, якая вядзе проста да старых могілак, а ёсць вуліца Антонава — да рэдакцыі «Гарадзенскай праўды» і гарадскога рынку. І хаця гэта адна і тая ж вуліца, большасць з гарадзенцаў спыняюцца па Антонава з тым, каб рана ці позна выйсці на свой шпацыр па Іерусалімскай...

Былі ў гэтай вуліцы і іншыя назвы — Новая, Новаўдзеляна над акапам, Lange Reich і нават... Танкістаў. Антонава — гэта апошняя з пяці вуліц, закладзеных на каралеўскіх грунтах на ўсходняй мяжы Гародні. Каля 1783 года сюды былі пераселены 15 сем'яў з ваколіц Старога замка з нагоды будоўлі каралеўскай стайні. Па-

ступова вуліца ператваралася ў магістраль да першых гарадскіх могілаў і вайсковых крамаў.

Менавіта тут, у доме па адрасе Антонава, 15, жыў Мікалай Якімовіч — адзін з найбольш прыкметных беларускіх дзеячаў таго часу.

Сам Якімовіч скончыў мясцовую вышэйшую пачатковую школу. Пазней, калі быў разам з бацькамі ў бежанстве, давучаўся ў Рязанскай гімназіяльнай школе. Ваяваў на франтах Першай сусветнай вайны. На Радзіму ён вяртаецца ўжо сябрам РКП(б) і супрацоўнікам ЧК для канспіратыўнай працы. Вельмі хутка ён заваўвае агульныя сімпатыі і аўтарытэт сярод мясцовых беларусаў, асабліва той леварядкальнай часткі, якая са спадзяваннем глядзела на Савецкую Беларусь, чакаючы хуткага вызвалення. Якімовіч заўсёды выбіраў найбольш актыўныя, калі не сказаць баявыя, арганізацыі. Быў сябрам БПС-Р, пазней — КПЗБ, з'яўляўся кіраўніком Гарадзенскага павятовага сакратарыята Беларускага паліцэскага клуба.

Аднак найбольш напружаны і актыўны перыяд ягонай дзейнасці прыходзіцца на час паўстання Беларускай сялянска-работніцкай Грамады, калі Якімовіч узначаліў яе Гарадзенскі павятовы сакратарыят. На яго кватэры адбываліся сустрэчы беларускіх паслоў — Б.Тарашкевіча, П.Валошына, С.Рак-Міхайлоўскага — і мясцовых беларускіх дзеячаў. У 1928 годзе ў Вільні на працэсе па так званай «справе 56-і» над кіраўнікамі БСРГ ён быў асуджаны на шэсць год цяжкіх турэмных працаў. Падчас самога працэсу адбыўся вельмі характэрны выпадак. На запытанне, адкуль ён паходзіць, М.Якімовіч адказаў: «Я з Гародні». «З Гродна», — паспрабаваў яго паправіць старшыня суда. «З Гародні», — настойваў падсудны. Давялося старшыні пагадзіцца, што па-беларуску Гродна гучыць як Гародня.

Якімовіч быў вызвалены з турмы ўсяго толькі за чатыры дні да смерці. Паводле ўспамінаў яго брата, адразу пасля вяртання з вязніцы ён быў паўторна арышта-

ваны. «Але паколькі той быў хворы, — узгадваў пазней яго брат, — дык польская дэфензіва адаслала яго ў шпіталь. Па ўказцы польскай дэфензівы і спасылаючыся на неабходнасць аперацыі, Якімовіча пазбавілі жыцця — зарэзалі, толькі каб пазбавіцца ад непатрэбнага і небяспечнага элемента». На ягоным пахаванні на гарадскіх могілках прысутнічала каля 200 чалавек. Паводле данясення польскай паліцыі, праваслаўны пратэстант і псаломшчык, пачуўшы рэвалюцыйныя песні, што спявалі прысутныя, дэманстравальна сыхлі з могілак...

Дарэчы, могілкі (гэта побач з рынкам) з'яўляюцца яшчэ адной адметнасцю сённяшняй вуліцы Антонава. Іх тут адразу некалькі — каталіцкая (былая фарныя), праваслаўная (іх яшчэ называюць рускія і сафіійскія), а таксама вайсковыя. На фарных могілках сярод іншых пахаваныя Эліза Ажэшка ды айцец Ф. Грыневіч. На праваслаўных могілках знайшлі свой прытулак Марыя Багдановіч (Мякота) — маці паэта.

Газета «Бацькаўшына» з некролагам памяці Грыкоўскага.

На Старых могілках усяго тры беларускамоўныя магілы. Апрача легендарнага ў міжваенныя гады і істотна паламананага савецкай рэчаіснасцю Міхася Васілька і матулі Максіма Багдановіча пад беларускамоўным надмагіллем ляжыць маці яшчэ аднаго паэта Міхася Багуна — вядомага ў даваеннай БССР маладога лірыка. Ён памёр у перасыльнай турме ў Сібіры ў пачатку 1938 года. Брат Багуна зрабіў у Гародні сімвалічнае надмагілле свайго брата з фотаздымкам і радкамі з аднаго з вершаў.

Шляхам да Гарадніцы

*Прыедуць хлопцы з далніх вёсак — хто на навуку, хто на долю. У Гародні запалае восень, і ўжо не скончыцца ніколі...
Алесь Чобат*

Насамрэч стары Скідальскі рынак знаходзіўся раней не ў канцы, а ў самым пачатку вуліцы Антонава — там, дзе зараз пабудаваны аўтавакзал, і толькі ў 1976 годзе рынак перанеслі на новае месца. Аб гэтым рынку варта ўзгадаць хаця б таму, што гэта менавіта тут у Гародні савецкіх часоў сустракаліся беларуская вёска і ўласна горад, які паспеў у чарговы раз змяніць свае звычкі разам з новаю уладай. «...Смешна, — пісала ў адным з лістоў да сваіх знаёмых Ларыса Геніюш, — я хіба ў Гародні хадзіла б на Скідальскі рынак штодня, каб бачыць там нашых людзей і чуць беларускую мову... Іначай у Гародні яе не чуцьно, і размаляваныя прадаўшчыцы «ня чуюць», калі звяртацца да іх на мове народу, які засяляе гэтыя землі...»

З гэтым месцам было звязана імя Міхала Валовіча — патрыёта, які паклаў сваё жыццё на алтар Радзімы. У 1833 годзе за ўдзел у паўстанні ён быў пакараны смерцю, а само пакаранне адбылося якраз за скідальскай заставаю.

Але вось мы перайшлі зноў на той бок чыгункі і зараз шпацыруем былым Пясочным завулкам, што сёння носіць імя генерала Паўлоўскага. З месцаў, звязаных з гісторыяй беларускага руху, тут можна ўзгадаць толькі адзіны адрас — Паўлоўскага, 15. Менавіта ў гэтым доме, дзе ў свой час працаваў перавалачны пункт яўрэйскай эміграцыі ў Палестыну і ЗША, на пачатку 1919 года жывы прысланы літоўскім камандаваннем капітан-кулямётчык Б.Гедройц. Ён вучыў салдат з мясцовага беларускага палка майстэр-

ству стральбы з танкавага кулямёта сістэмы «Schwarzlose».

З вуліцы Паўлоўскага трапляем на вуліцу Васілька. Яшчэ ў XVII стагоддзі тут знаходзіліся гарадскія выганы і тылы фартыфікацый «пятраўскіх часоў». За сваю гісторыю яна была Пясочнай, Рыз-Сміглы, затым — Чапаева. Гэта менавіта на вуліцы Пясочнай яшчэ ў 1902 годзе Яніна Міхноўская напісала першыя агітацыйныя брашуркі на беларускай мове, якія былі неўзабаве выдадзены ў Лондане. Праўда, усяго праз два гады друкарня на квартэры Міхноўскай была знішчана паліцыяй, аднак ці не з яе бярэ пачатак гісторыя беларускага друку ў Гародні?

З друкам і ўласна беларускай літаратурай звязана жыццё чалавека, імя якога сёння носіць гэта вуліца. Аднапавярховы драўляны дом Міхасы Васілька стаяў унізе, на рагу сучасных Васілька і Карбышава. Згодна з афіцыйным заключэннем, будынак гэты «з'еў грыбок», у сувязі з чым ён і быў разабраны.

На вуліцы Карбышава таксама ёсць на што паглядзець і аб чым узгадаць. Тут мясціўся шэраг каштоўных камяніц — ажно два банкі (адзін з царскіх, другі з польскіх часоў), будынак рэста-

рана «Беласток», гарадзенская тэлефонна-тэлеграфная станцыя і былая ўласнасць павятовага лекара — дом Тальгейма.

Але звернем нашу ўвагу на будынак, які знаходзіцца ў баку ад астагніх камяніц, быццам бы на нейкай выспе. Сёння там (па адрасе Карбышава, 10) працуе мастацкая школа. А трохі менш за сто год таму тут знаходзілася Грамада беларускай моладзі. Аднак гэты дом яшчэ і гісторыя аднаго кахання, аб якім варта ўзгадаць. Менавіта ў сценах камяніцы на Палявой успыхнула пачуццё, што звязала паміж сабою дзвюх прыкметных асобаў — Тамаша Грыба і Паўліны Мядзелку. Праўда, была яшчэ адна асоба — Бадунова, што ўспрыняла гэтае каханне як уласную трагедыю. Прайшоў час. Загінула ў савецкай вязніцы Бадунова, памёр на чужыне Грыб, і толькі Паўліна Мядзелка дачакалася такога-сякога прызнання ў савецкай уладзе, нават выдала кніжку ўспамінаў. Вось толькі на старонках гэтай кніжкі яна прынесла ў ахвяру свае ўласныя пачуцці, апісаўшы свайго былога мужа ў непрывабных фарбах, хаця ў сэрцы трымала зусім іншы вобраз...

І зноў не можам не заўважыць іроніі лёсу. Вось яна — былая сядзіба Грамады беларускай моладзі — увабленне самага лепшага, самага ахвярнага, што было ў беларускім руху, а літаральна насупраць, па адрасе Карбышава, 7, улетку 1926 года пасяліўся чалавек, які ўвайшоў у гісторыю беларускага руху як правакатар і здраднік...

Міхал Ханевіч больш вядомы пад сваёй партыйнай мянушкай Гурын-Маразоўскі. Гэта менавіта ён з'яўляўся адным з кіраўнікоў гэтак званай сецэсі ў КПЗБ. У Гародні Гурын планаваў стварыць новую беларускую партыю — Бюро сацыялістычнага саюза. Аднак калі вяртаўся ўвечары дахаты, быў цяжка паранены. З васьмі стрэлаў адна куля трапіла яму ў нагу, а другая — у плячо. Польская паліцыя палічыла, што «змах быў

Дом на скрыжаванні Карбышава і Васілька, дзе жывіў Міхась Васілёк, знесены ў 1960-х

арганізаваны на палітычнай глебе». У гэты раз ён выратаваўся, але ўсяго праз два гады быў забіты па загадзе камуністычнай партыі як правакатар. Гэтак ён і ўвайшоў у гісторыю. І ніхто зараз не ўзгадае, што найперш гэта быў чалавек, які таксама шчыра любіў сваю Радзіму...

Збочваем з Карбышава на Сацыялістычную і, прайшоўшы літаральна пару крокаў, падыходзім да самага старога ў Гародні кінатэатра «Чырвоная зорка». Гэта тут у канцы красавіка 1922 года прайшоў Беларускі з'езд прадстаўнікоў ад вёсак Гарадзенскага павета. Паводле справазда-

чы, на ім прысутнічала больш за паўтары сотні чалавек, а самім з'ездам кіравалі Яўген Міткевіч і Янка Шурпа. Абодва гэтыя дзеячы трапілі ў гісторыю як дэклараваныя паланафілы і палітычныя авантурысты. Янка Шурпа паходзіў з-пад Гародні і прайшоў шлях ад беларускага настаўніка да вярбовачнага афіцэра Беларускай вайскавай камісіі. Ужо пазней ён стаў адным са стваральнікаў нацыянальнай радыкальнай партыі «Еднасць» і больш праславіўся сваімі сувязямі з дэфензіваю.

На гэты выпадак у палітычным лексіконе быў прыдуманы тэрмін «казённыя беларусы»...

Томаш Грыб і Паўліна Мядзелка.

Грамада беларускай моладзі ў Гародні.

Места Гародня застаецца
вялікай сэннай тэатра абсурду.
Меды Ленін бліжчыць — як
вылізаны.
Споўніўся польскі праклён па-
ры міжваеннай:
«Каб цябе немцы акутавалі, а
саветы вызвалі!»
Алесь Чобат

З Сацыялістычнай трапляем проста на плошчу Тызенгаўза — адміністрацыйны і культурны цэнтр Гародніцы...

Гародня нашых дзён. У старым парку, у самым цэнтры Гародніцы, амаль што на падмурках былога палаца Тызенгаўза, сабралася трыста-чатырыста чалавек пад забароненымі нацыянальнымі сцягамі. Шлях у цэнтр горада на плошчу перакрыты кардонамі міліцыі, праз які святочнай калоне, у асноўным мясцовай беларускай інтэлігенцыі ў другім-трэцім пакаленні, не прабіцца. Час ідзе і трэба выбіраць, у які бок рухацца далей. Улады падганяюць, загадваюць ісці да Каложы, на пустыку. І ў гэты момант пачынаеш разумець, наколькі нам, сучасным гарадзенцам, не хапае ведання ўласных традыцый беларускага руху. Вось жа ён — былы архірэіскі дом, і шлях да яго вольны. Перад ім якраз хопіць месца, каб сабрацца ўсім. Дзе, калі не тут, павінна адзначацца свята Незалежнасці?..

Чырвоны трохпавярховы будынак побач з плошчай па адрасе Горкага, 2/2 увайшоў у гісторыю пад шмат якімі абліччамі — палац віцэ-адміністрацыйнага, «квартэра паўнамоцнага пасла расійскага», дом Дзяконскага, палац Валіцкага, архірэіскі дом, корпус медуніверсітэта. У Сярэднявеччы на гэтым месцы, побач са старажытным Віленскім трактам, месцілася царква Святога Мікалая. На жаль, у сярэдзіне XVIII ст. ад царквы засталіся толькі крыж ды могілкі. Сам палац быў спраектаваны І.Мёзерам як частка комплексу Гародніцы і будаваўся каля дваццаці год. Менавіта тут, пры сядзібе праваслаўнага епіскапа

Мікола Дзімідаў

Уладзіміра, у пачатку 1919 года знаходзілася кватэра беларускай камендатуры і частка эскадрона Першага беларускага гарадзенскага палка, дзейнасць якога можна аднесці да адной з найбольш супярэчлівых старонак гісторыі беларускага руху ў Гародні.

Свой пачатак Першы беларускі гарадзенскі полк бярэ ў снежні 1918 года, калі ў Вільні было вырашана стварыць беларускія часткі ў складзе літоўскага войска. Першапачаткова літоўскім урадам планавалася арганізаваць адну беларускую брыгаду агульнай колькасцю ў 8-10 тысяч салдат. Тым часам да Вільні набліжаліся бальшавікі, і фарміраванне беларускага палка перанеслі ў Гародню.

Для ўтрымання палка не было ні сродкаў, ні адзення, ні памяшканняў. Першыя дні штаб палка знаходзіўся ў гатэлі, а большая частка салдат жыла па кватэрах. Беларускія часткі ў Гародні размяшчаліся ў Крывой афіцэне пры Аляксандраўскім пляцы, у Сапёрных казармах (цяпер вайсковы шпіталь), адзін батальён знаходзіўся па Жандармскім завулку, а конны эскадрон М.Глінскага — у канюшнях С.Якавюка. Стравы заняты праводзіліся на плошчы Аляксандра Неўскага (сучаснай Тызенгаўза). Прадукты, абмундзіраванне, зброя закупаліся праз нямецкага каменданта горада. Грошы на ўтрыманне палка выдаткоўваліся літоўскім урадам, а таксама выдзяляліся з

падаткаў, атрыманых ад мясцовага насельніцтва.

Калі і было ў гарадзенскім палку штосьці сапраўды беларускае, то толькі дзякуючы Кастусю Езавітаву і Міколу Дзімідаву. Менавіта Дзімідаў, які, безумоўна, меў арганізатарскі талент, стварае асобны батальён, эскадрон гусараў, жандармерыю, чыгуначную, паштовую і тэлеграфную службы. Своеасаблівае «беларусізацыя» палка пачынаецца з сярэдзіны сакавіка 1919 года разам з прызначэннем Езавітава ягоным новым камандуючым. 27 сакавіка палк афіцыйна атрымаў назву Першага беларускага гарадзенскага палка пяхоты. У пачатку красавіка 1919 года, калі распачынаецца эвакуацыя нямецкіх войскаў з Гародні, беларускія часткі ў горадзе налічвалі каля 500 чалавек.

Польскае Галоўнае камандаванне ўважліва сачыла за фарміраваннем беларускіх частак, асперагаючыся, каб Гародня не ператварылася ў другі Львоў, вакол якога ўжо некалькі месяцаў ішлі зацятыя польска-ўкраінскія баі, якія канчаткова сапсавалі рэнаме Польшчы на міжнароднай арэне. Скарыстаўшыся момантам, калі Езавітаў разам з літоўскай дэлегацыяй ад'ехаў на перамовы ў Варшаву, упаўнаважаны польскага Генеральнага штаба ў Гародні палкоўнік Нямірскі прапанаваў

часоваму камандзіру палка Успенскаму заключыць пагадненне, каб беларускі полк не супраціўляўся ўваходу ў Гародню польскага войска. Той згадзіўся, аднак у адказ запатрабаваў ад палякаў прызначыць прыналежнасць палка да літоўскага ўрада і не ўмешвацца ў яго ўнутранае жыццё.

24 красавіка ў горад вяртаецца Езавітаў, які катэгарычна выступіў супраць пагаднення з палякамі і загадаў тэрмінова эвакуіраваць беларускія часткі з Гародні, аднак з Коўна прыйшоў загад з пацвярджэннем папярэдняй умовы, згодна з якой полк заставаўся ў горадзе і пераходзіў пад частковае польскае камандаванне. Езавітаву заставалася толькі прачытаць гэты загад у прысутнасці ўсіх афіцэраў палка, пасля чаго, перадаўшы камандаванне палкоўніку Антонову, ён ад'ехаў у Коўна.

Сёння падаецца амаль немагчымым, каб аднойчы ў Гародні з'явілася вуліца імя Канстанціна Езавітава. Немагчымым, таму што для шмат каго ён усё яшчэ калабарант і беларускі нацыяналіст. Ці інакш — спярша нацыяналіст, а ўжо канчаткова — калабарант. І усё ж такі, гэта гучыць: Вам куды? — На вуліцу Езавітава!

Напярэдадні канчатковай эвакуацыі немцаў, уначы з 26 на 27 красавіка, штурмавы атрад Польскай арганізацыі вайскавай

разброіў эскадрон беларускіх гусараў. Салдат эскадрона пад вартай палякі адвялі вакольным шляхам у маёнтак Станіславава, дзе забарыкадзіраваліся ў палацы, выставіўшы перад брамай захоплены ў беларусаў кулямёт. 28 красавіка ў Гародню ўвайшлі польскія рэгулярныя часткі. На наступны дзень беларускі полк перайшоў у падначаленне польскаму камандаванню Гардзенскай крэпасці.

Лёс Першага беларускага гарадзенскага палка і ў значнай ступені ўсяго беларускага руху ў Гародні вырашыўся летам 1919 года. Роўна праз месяц пасля прыходу палякаў беларускі полк зменшыўся амаль на палову і налічваў усяго 37 афіцэраў і каля 200 салдат. 1 чэрвеня польская рота была выпыхтавана насупраць штаба беларускага палка. З будынка беларускай камендатуры былі зняты беларускія і літоўскія штандары і шылда з «Пагоняй», а афіцэры беларускага палка абавязаны былі здаць зброю каменданту крэпасці пад распіску. Яшчэ праз два тыдні жаўнеры-каталікі былі выдзелены асобна і адведзены ў польскія казармы, а ўсе астатнія атрымалі пасведчанне аб дэмабілізацыі. Афіцэры часова заставаліся ў рэзерве крэпасці з забаронай выязджаць з Гародні...

На гэтым Першы беларускі гарадзенскі полк перастаў існаваць.

Афіцэры беларускага палка пазіруюць на балконе архірэіскага палаца. Красавік 1919 года

«Новы свет» і яго наваколле

Ад вуліцы Каліноўскага — чыстага бору струна.
Снуецца з Нёмана горад,
як ніткі з верацяна.
Данута Бічэль-Загнетава.
Вандроўка па Гародні з
Уладзімірам Караткевічам вяс-
ной 1965 г.

У назве аднаго з кварталаў старай Гародні — «Новы свет» — увасобілася многае. Гэта і звычайнае імкненне чалавека да шчасця, і трохі наўйна вера ў тое, што мінулае магчыма выправіць, перапісаць занова, каб пачаць з чыстага аркуша. І, вядома ж, іронія: вось ён які, наш «Новы свет», што можа змясціцца ў некалькіх вуліцах і завулках. Сёння «Новы свет» — гэта тэрыторыя паміж вуліцамі Станіславоўскай і старой часткай Горкага.

Гэта ў «Новым свеце», на ўскрайку галоўных турыстычных маршрутаў, у драўляным доме на рагу вуліцы Першамайскай прытуліўся музейчык Максіма Багдановіча. Сям'я Багдановічаў пражыла ў горадзе зусім нядоўга: толькі чатыры гады — з 1892 па 1896. За гэты час яны змянілі некалькі адрасоў: жылі ў доме Марушэўскага, Шміта. Здымалі яны пакоі і ў доме Агульніка ў «Новым свеце». Зараз ужо няварта казаць, той гэта дом ці не, бо галоўнае — гэта сам музей і ўласна сама спадчына Паэта.

Зусім побач — мемарыяльная дошка ў гонар Рыгора Шырмы. Гэта той рэдкі выпадак, калі беларускае імя знайшло сваё пачэснае месца сярод гарадзенскіх камяніцаў. Час ад часу да гэтай мемарыяльнай дошкі нехта прыносіць кветкі. Чаго яшчэ можна жадаць? Аднак постаць Рыгора Раманавіча — гэта яшчэ і прыклад таго, як праўдзівая беларушчына ператваралася ва ўмовах псеўдабеларускай савецкай дзяржаўнасці ў безаблічную дэкарацыю. Усё, што было вартаснага ў жыцці гэтага чалавека: ягоная палітычная ды культурна-асветніцкая дзейнасць, гарачая прапаганда беларускай культуры, самаахвярная праца на карысць беларускай асветы — усё гэта было зведзена да ўзроўню фальклорных спеваў у «савецкім Гродна».

У Гародні Рыгора Шырму «апякалі» прадстаўнікі органаў бяспекі, прасунуўшы яму ў кіраўнікі «свайго чалавека». Хутка Шырма з'ехаў

з Гародні ў Менск, дзе заняў месца ў пантэоне афіцыйных класікаў. Гэтага аказалася дастаткова, каб сёння ягонае імя для большасці гарадзенцаў значыла роўна столькі ж, колькі і імёны тых, каго афіцыйна асудзілі на забыццё.

Адразу за кірхай трапляем на вуліцу Валковіча — былую Паўночную. Гэта менавіта тут жыў Сымон Якавіюк — выключная постаць у гісторыі беларускага руху. Шчыра кажучы, нават не ведаем, як яго лепш прадставіць: сябра праўлення Гарадзенскай губернскай Беларускай управы, Беларускай Цэнтральнай Рады Гарадзеншчыны, беларускага настаўніцкага саюза, кааператыва «Беларусь», Беларускага пасол на сейм... Агента ЧК.

А вось дом па адрасе Валковіча, 5а і разгледзіш не адразу. Найперш ён прывабляе філіграннаю драўлянаю аздобаю. Аднак ёсць куды больш важкія прычыны затрымацца тут даўжэй. Ёсць падставы лічыць, што менавіта ў ім напрыканцы 1930-х гадоў пасяліўся Вацлаў Пануцэвіч — выдатны беларускі гісторык, які, на жаль, у Гародні амаль невядомы.

Паходзіў Вацлаў Пануцэвіч з-пад самой Гародні і да беларускага руха далучыўся тады, калі ў польскай дзяржаве надышлі самыя змрочныя часы. Яшчэ падчас вучобы на юрыдычным факультэце віленскага ўніверсітэта ён стаў адным з арганізатараў «руху маладых адраджэнцаў». З выбухам Другой сусветнай вайны апынуўся ў Гародні, дзе выкладаў у мясцовай школе. Сябра гродзенскага Беларускага нацыянальнага камітэта. Далейшая супрацоўніцтва з нямецкімі ўладамі раз і назаўсёды ператварылі яго ў «калабаранта». Пазней, апынуўшыся ў эміграцыі, заняўся гісторыяй, аўтар прац «Жамойдзь і Літва: розныя краіны і народы», «3 гісторыі Беларусі, або Крывіччыны-Літвы», «Пачаткі хрысціянства на нашых землях з часоў Ізяслава», «Гарадзеншчына ў нацыянальным руху ў 1918-1919 гадах» ды іншых.

Як і былы дырэктар беларускай школы Уладзімір Федарук, чый дом знаходзіцца па вуліцы 17 верасня, 13. Дарэчы, ягоны сын праславіўся як выдатны спартсмен-лёгкаатлет, які здабыў не адзін медаль для роднага горада.

Музей Максіма Багдановіча.

Уладзімір Федарук — амаль адзіны, хто на працягу дзесяцігоддзя здолеў захаваць сваю беларускасць і нават спрабаваў яе адстойваць. Летам 1928 года ён нават з'яўляўся кіраўніком курсаў беларускай мовы для настаўнікаў гарадскіх школ. І толькі ў 1939 годзе, калі беларускасць, нават тая, што здолела ацалець, зноў пачала разглядацца як палітычная справа, Федарук быў арыштаваны і рэпрэсаваны органамі НКВС.

Не памятаюць (ці не хочучь памятаць) пра Мікалая Марцінчыка — былога старшыню Беларускага студэнцкага саюза ды рэдактара вядомага часопіса «Студэнцкая думка». Ён жыў ужо зусім на ўскрайку «Новага свету» (Лермантава, 8).

Марцінчык адносіўся да той генерацыі беларусаў, якая прыйшла на змену старым дзеячам часоў БНР. Ён з'яўляўся значнай постацю сярод тых, хто спрабаваў трымацца легальнай плыні, аддаючы перавагу культурніцкай дзейнасці. Аднак беларускую куль-

туру Марцінчык прасоўваў не таму, што баяўся займацца палітыкай, а таму што ў тых умовах лічыў гэта адзіным магчымым крокам дзеля ўсяго руху. Паказальна, што за сваю дзейнасць ён амаль адначасова быў «адзначаны» з двух супрацьлеглых бакоў. Адна з рэзалюцыяў ЦК КПБ за адмову ад рэвалюцыйнай барацьбы закляміла яго як «зрадніка» беларускага народа, тады як польскія ўлады, пасля некалькіх арыштаў, наогул выслалі Марцінчыка з Вільні ў мястэчка Нараўка на Беласточчыне. З гэтым мінулым, як у яго, наўйна было чакаць спакойнай працы, тым больш у Гародні, дзе якраз распачалася палітычная вядзьмаў. Хапіла аднаго бязглуздага даносу, каб патрапіць на восем пакутлівых год у Варкуту! Ягонае чарговае вяртанне ў горад, які паспеў стаць родным, адбылося амаль незаўважаным — пра такіх як Марцінчык, рэабілітаваных былых палітвязняў, услых не казалі. Выратоўваў толькі прафесійны досвед. Для дасведчанага доктара ўрэшце знайшлося месца ў у рэнтгенкабінеце дзіцячага дома.

Вось толькі адзін квартал, як яго ўзгадвае беларускі паэт Юрась Паццопа: «...На бульвары Ленінскага камсамолу, што ляжаў тут перпен-

дыкулярна, разам кватаравалі Андрэй Пяткевіч і Юры Карэйва. Яшчэ на адным баку квадрата, на праспекце Будаўнікоў, жыў Юрка Голуб. Побач, у прыватным сектары вуліцы Веры Харужай, разам са сваімі бацькамі пад шатамі садочка пажываў Юры Гумянюк. Далей на поўдзень, у прэстыжным доме па вуліцы Горкага, раскватараваўся Аляксей Карпюк. Непадальк, крыху на ўсход, на пакрычастай вуліцы Каліноўскага, у сярэдняй рукі хрушчоўцы асялілася Данута Бічэль-Загнетава. І, нарэшце, яшчэ ніжэй на поўдзень, у інтэрнаце гістфака, што па завулку Даватара, месціўся Едрус Мазько...»

Біяграфіі беларускіх дзеячаў цяжка назваць «поўнымі». Часцей за ўсё яны складаюцца з некалькіх сціпых архіўных аркушаў, адной-дзвюх дат ды назвы той ці іншай арганізацыі. Ubачыць за ўсім гэтым рэальнага жывога чалавека амаль немагчыма. Вось таму беларускія імёны Гародні хутчэй нагадваюць мартыралог, чым нацыянальны пантэон, дзе памятаць больш істотна, чым пакланяцца. Аднак, як заўважыў Валянцін Тарас: «Агеньчык беларушчыны, які ўсё ж заставаўся, хаваўся ў душы Гродна...»

Замест заключэння

Ларыса Геніюш калісьці напісала: «Я так люблю Горадно. Гэта горад і маіх дзядоў...».

Шырма, Шалкевіч, Тарасевіч, Цыхун, Шыдлоўскі, Амелянчык, Валынчык — усіх гэтых людзей аб'ядноўвае тое, што ў нейкі момант у іх жыцці супалі адразу тры стыхіі: Горадно, беларускасць і музыка. Апошняя была для кожнага рознай, аднак яна гарманічна аб'ядноўвала і працягвала дзве іншыя. Больш за тое. У польскім Гродна, савецкім Гродно, як і ў сучасным горадзе, куды хутчэй пабачыш беларускую Горадно менавіта праз музыку ці з музыкай. Прыкладаў безліч: ад першага беларускага хору Грамады беларускай моладзі, што спяваў нацыянальны гімн у мурах бернардынскага кляштару, да дзіцячага гуртка, які выводзіў ужо ў наш час краўнае ад «Ластаўкі прыляцце...»

да «Жлобскай нацыі», пасля якой хацелася ці то накласці на сабе рукі, ці то кідаць усё і бегчы на барыкады. А скрыпачка таго ж Цыхуна — яна аказалася мацнейшай за духавыя аркестры, якія надрываўліся, граючы святочныя маршы чарговым уладарам.

Няма нічога дзіўнага ў тым, што сёння гэтак цяжка пабачыць беларускае аблічча Гародні. Некалькі шмільдаў на роднай мове не ў стане запоўніць спусташэнне ў сэрцах і галовах сучасных гарадзенцаў. Гэта не беларускай Гародні няма, гэта мы не бачым яе. Аднак аднойчы мы зноў сустрэнемся ў Гародні і, хто ведае, можа, тады павандруем ужо па праспекце Братоў Луцкевічаў, пройдзем праз завулак Грыкоўскага, а адтуль па вуліцы Слуцкіх паўстанцаў — каб выйсці на плошчу Каліноўскага.

Да спаткання...

